

ROQUEFORT OF JONGE HOLLANDSE?

Klassen en eetcultuur in België in de twintigste eeuw

Peter Scholliers (1)

"What, where and how we eat, and how much or how little, is socially determined" (Fine & Leopold, *The world of consumption*, 167)

Dit artikel wil nagaan welke de relatie is tussen de klassenstructuur en de voeding in België (2). Twee uitgangspunten zijn daarbij mogelijk. Het eerste neemt de klasse als basis; het is dan een kwestie om *klassen* te definiëren en na te gaan in welke mate deze klassen een specifieke voeding hebben. Het tweede uitgangspunt staat daar diametraal tegenover: het vertrekt van verschillen tussen mensen op het vlak van hun voeding; het is dan een kwestie om na te gaan welke variabelen (leeftijd, beroep, gezinsamenstelling, sexe, woonplaats,...) het sterkst doorwegen (3). De tweede benadering krijgt hier alle aandacht omdat de relatie tussen verschillende variabelen en voeding "open" blijft en niet vertrekt van vooropgezette ideën of gratuite oordelen (4). Deze benadering kan op een ondubbelzinnige manier een bescheiden bijdrage leveren tot het debat omtrent de bruikbaarheid van het concept *klasse*.

De aandacht voor voeding om sociaal onderscheid te onderzoeken, is terecht. Voeding heeft niet alleen een louter materiële basis (zoals fysiologische noden en financiële middelen), maar ook een culturele component (zoals maatschappelijke aspiraties en identiteit). Voeding biedt een synthese van de veranderingen in beide "sferen" en zou derhalve sociaal onderscheid goed kunnen weerspiegelen. Bovendien vormt voeding het onderwerp van sociaal beleid vanwege lokale en nationale overheden, wat inzicht geeft in de bemoeienissen vanwege een "groep" in de voeding van andere "groepen". En tenslotte, maar niet in het minst, gaf de ontwikkeling van de voeding aanleiding om te gaan twijfelen aan het belang van *klassen* als sociale indeling (5). Het voedingspatroon

kende immers zodanige verbeteringen in recente decennia dat sociaal onderscheid op dit vlak minimaal zou zijn geworden. Aandacht voor sociaal onderscheid in de voeding raakt derhalve de kern van het probleem. Daarom is het nodig het verbruik van asperges, melk of worst te onderzoeken: de analyse van schijnbaar triviale zaken kan onderliggende patronen belichten en tot theorievorming bijdragen. De historische dimensie is daarbij onvermijdelijk omdat voedingsgewoonten een hardnekkig bestaan leiden en moeten worden ingeroepen om korte- en lange-termijn ontwikkelingen te helpen verklaren (6).

Het artikel steunt grotendeels op resultaten van voedings- en budgetenquêtes die *klasse* niet als variabele hanteren; zij maken een onderscheid naar "sociale stand", "beroepsgroep" of "socio-professionele categorie". Zulke terminologie reflecteert verschillen op het vlak van werkinspanning, inkomen, tijdsgebruik, autonomie in het werk etcetera, die alle een reële basis hebben. Deze indeling is echter ook het resultaat van sociale en politieke constructies vanwege de enquêteurs, die soms kunstmatige of simplificerende grenzen tussen en binnen de verschillende categorieën aanleggen (7). De categorieën uit de bron zullen hier worden gebruikt om toch uitspraken over klassen te doen ten einde de discussie niet bij voorbaat te sluiten. Deze stap van de informatie uit de bron naar een ander, abstracter niveau vereist het formuleren van een definitie van sociale klassen (8). Dat zal hier nog niet gebeuren maar wel verder in de tekst, wanneer wordt overgestapt van beroepscategorieën naar *klassen*. Helaas kunnen (zelf)percepties door de betrokkenen (met aandacht voor gewoonte, ambitie, assimilatie, distinctie e.d.) hier niet aan bod komen (9).

Dit artikel kijkt eerst naar resultaten van internationaal geschiedkundig onderzoek omtrent voedingsverschillen in de negentiende en twintigste eeuw, om vast te stellen dat vrij algemeen gebruik wordt gemaakt van het concept *sociale klassen* tot pakweg 1950; slechts enkele auteurs zien *sociale klassen* na de tweede wereldoorlog nog een rol spelen. Vervolgens worden recente Belgische voedings- en budgetenquêtes aangesproken om empirisch te toetsen in welke mate *klassen* na 1950 nog belang zouden hebben. Dat gebeurt noodzakelijkerwijze via "trappen", wat enig geduld van de lezer vergt: allerlei variabelen worden als verklaring bij voedingsverschillen betrokken, om tenslotte te eindigen bij *sociale klassen*.

1. (VAST)STELLINGEN UIT DE LITERATUUR

1.1 *Onproblematische uitspraken over klassen en hun voeding tot circa 1950*

Geen enkele auteur twijfelt aan het bestaan van scherpe sociale verschillen op het vlak van de voeding tot 1950. Er wordt evenmin gearzeld deze verschillen te koppelen aan sociale klassen (10) en te wijzen op de rol van voeding bij arbeidsverhoudingen en het

sociaal beleid (11). Vooral de Britten gaan probleemloos om met de categorieën working class, middle class en upper class (12). Volgend schematisch beeld van de West-Europese voeding in de negentiende en een groot deel van de twintigste eeuw komt naar voor. Aan de rijken verschaft de voeding een aangenaam middel om sociale grenzen af te bakenen en aspiraties te tonen, waarvan het negentiende-eeuwse luxe-restaurant de meest sprekende emanatie was. Voor de tussenliggende klasse (een amorfe groep zelfstandigen en ambtenaren) betekende voeding de verzadiging, onder het motto "goed en, vooral, veel". Voor de arbeidersklasse maakte voeding deel uit van de dagelijkse overlevingsstrijd en, hoewel er verschillen tussen en binnen deze gezinnen bestonden, was het onderscheid ondergeschikt aan de smalle marges van het arbeidersbestaan.

De meeste auteurs zijn het er ook over eens dat de scherpste verschillen in drie fasen zijn afgenomen: de eerste fase liep tot de eeuwwisseling, de volgende omvatte het interbellum en de laatste -de decisieve- begon na de tweede wereldoorlog. Allen brengen de verbetering van de voeding in verband met de doorgedreven mechanisering, commercialisering en mundialisering van de voedselproductie, wat leidde tot de sensationele vermindering van de reële prijs (13). Sommige auteurs zien hierin uitsluitend de continue verbetering van de algemene levensstandaard (14), terwijl anderen onderstrepen dat deze verbetering een gelukkig "nevenproduct" van én noodzaak voor de kapitalistische ontwikkeling was (15). Deze drie fasen, en zeker de laatste, vergen meer uitleg.

Dure voeding en chronische schaarste in de negentiende eeuw leidden als vanzelf tot uiterst scherpe sociale tegenstellingen. Pas met de massale invoer van goedkoop Amerikaans graan na 1870 en de bekommernis van de overheid om basisvoedsel goedkoop te houden (16), daalde de globale kost van de voeding. Almaar meer producten en landen werden in het voedingssysteem ingeschakeld (17), wat leidde tot mechanisering (o.a. conserven, margarine) en internationalisering (o.a. koffie, rijst). Op het einde van de eeuw kende West-Europa een laag prijspeil dat de meeste loontrekkenden in staat stelde een rudimentaire maar voldoende voeding te hebben. Diëtetische inzichten zetten de overheid ertoe aan om vanaf de jaren 1880 actiever in de voeding in te grijpen (o.a. anti-alcoholcampagnes, melkbedeling, advies en inspectie) (Burnett & Oddy, 1994); in dezelfde periode lukte het de arbeidersbeweging de werk- en levensomstandigheden te beïnvloeden (o.a. via verbruikscoöperatieven). De combinatie van deze elementen met de quasi-systematische daling van de reële prijs, deed de gemiddelde voeding gevoelig verbeteren tussen pakweg 1890 en 1930 (Sandgruber, 1992: 153; Scholliers, 1993: 104-108). Het zou echter verkeerd zijn deze verbetering los te zien van de toenmalige productiewijze (opdrijving van het werkritme, tayloristische technieken) (Kuczynski, 1934: 10; Scholliers, 1993: 108-112).

1.2 Een debat over klassen en hun voeding na 1950

De derde fase, die van de "ontdekking van de consument" of de "affluent society", dateert van na de tweede wereldoorlog. Mechanisering, commercialisering en internationalisering komen in een versnellingsfase. De sociale zekerheid wordt verder uitgebouwd en de gezinsconsumptie wordt "georganiseerd" (onder meer via kredietverlening). Nagenoeg alle voedingswaren verminderen in reële prijs en de gemiddelde voedingskorf breidt uit.

De sensationele verbetering van de voeding heeft vele auteurs ertoe verleid te stellen dat de geïndustrialiseerde wereld na de tweede wereldoorlog geen honger of monotone, eenzijdige maaltijden meer kent. Integendeel, die wereld kampt met problemen van overdaad, overweldigende keuzemogelijkheden en allerlei moderne voedingsziekten (bv. Bourre, 1990: 180-1; Montanari, 1994: 184; Sorcinelli, 1996: 821). Honger en tekorten werden als het ware geëxporteerd naar niet-geïndustrialiseerde delen van de wereld (Den Hartog e.a., 1978: 27). Het is brute pech zo iemand in het Westen nog honger lijdt...

Deze redenering behelst de verdwijning in de Westerse wereld van sociale ongelijkheid op het vlak van de voeding. Voor C. Vandenbroeke bijvoorbeeld, bestaat daarover geen twijfel: "Vanaf de jaren 1930 vervielen de grootste contrasten en met ingang van de jaren 1950 waren ze omzeggens helemaal weggewerkt. Het doet er nu maar weinig toe welke sociale groep men in beschouwing neemt" (Vandenbroeke, 1984: 271). Deze auteur vertolkt de mening van velen (Den Hartog e.a., 1978: 24; Montanari, 1995: 71) (18). Als het op eten aankomt, zijn "wij allen burgers" zoals M. Montanari beklemtoont, en daar geldt het principe van gelijkheid: "au niveau du bifteck, pas de prolétaire ni de priviligié" (Baudrillard, 1970: 61) (19). Het is opvallend dat een recente synthese over de Europese geschiedenis van de voeding wél klassenverschillen in de pre-industriële tijd ziet, maar blind is voor eventuele sociale verschillen in de twintigste eeuw (Flandrin & Montanari, 1996). De eindconclusie van dit werk stelt dat "l'industrie alimentaire (...) a offert à tous, d'une manière démocratique quoique non désintéressée, la possibilité de consommer de tout". Een Britse auteur die macro-statistische, lange-termijn reeksen gebruikt, komt tot dezelfde vaststelling: de verbruikscurven van brood, vlees, zuivel, groente, suiker of vis en de totale energie-opname convergeren voor arm en rijk na 1950 (Nelson, 1993: 111) (20).

Dit impliceert dat klasse, of gelijk welke sociale indeling, onbelangrijk is geworden. Wat geldt voor de voeding, gaat overigens ook op voor het geheel van de consumptie (bijvoorbeeld Touraine, 1995: 87-8). Sociale grenzen vervagen en elke *burger* heeft een consumptiepatroon dat rond een (evoluerende) standaardnorm schommelt (21). Mocht dit alles juist zijn én indien een cultureel-geïnspireerde definitie van klassen wordt gehanteerd (met de nadruk op levenswijze, prestige en consumptie), kan niet langer sprake zijn van klassen en, daaruit volgende, van klassentegenstellingen of klassenstrijd.

Tegenover deze hoofdstroom houdt een aantal auteurs vol dat er na 1950 en tot vandaag wél significante verschillen op het vlak van de voeding bestaan. Sociologen, economen en historici stellen vast dat sociale klassen (*hun* woordkeuze) elk een specifieke voedingswijze hebben, waarbij de arbeidersklasse bijvoorbeeld vetrijker, eenzijdiger en conservatiever eet dan andere klassen (22). De verschillen betreffen niet alleen aard en hoeveelheid van het voedsel, maar ook de wijze van bereiding van de maaltijden, de tijd besteed aan koken en eten, de mensen die rond de tafel zitten, de sfeer waarin wordt gegeten en de omgeving van eten en drinken. Volledigheidshalve moet gezegd dat de meeste auteurs onduidelijk zijn wat betreft hun concept van klasse; zij schijnen zich te beperken tot de -veronderstelde- duidelijke contouren van de arbeidersklasse en negeren andere klassen en hun fracties. Consumptie (in de zeer ruime betekenis, inclusief toegang tot opleiding, gezondheidszorg, vervoer, consumptiegoederen, huisvesting) wordt zelfs naar voor geschoven als dé nieuwe basis om sociaal onderscheid aan te duiden, omdat de negentiende eeuwse indelingen niet langer zouden voldoen (Crompton, 1993: 17, 100; Joyce, 1995: 3). *Lifestyles* zouden de verschillen in onze (postmoderne) tijden bepalen.

Auteurs die sociale voedingsverschillen benadrukken, zijn natuurlijk niet blind voor de vermindering ervan sedert de jaren 1950. Verschillen betreffen niet meer het fundamentele onderscheid tussen honger en verzadiging of monotonie en afwisseling. Het gaat om meer subtiel onderscheid. Maar hoe belangrijk zijn deze verschillen nog? Spelen andere *key variables* zoals woonplaats, opleiding, gezinssamenstelling, sexe of beschikbare tijd niet een doorslaggevende rol? Vrouwen zouden veel sterker dan mannen zijn bekommerd om hun gewicht en meer "lijnen"; zestig-plussers zouden hun vertrouwde keuken verkiezen boven allerlei culinaire nieuwigheden (Mennell, Murcott & Van Otterloo, 1992: 55-6, 57-8). Zulke preferenties zouden terug te vinden zijn in alle sociale groepen. Uiteraard bestaan deze verschillen; de cruciale vraag is welke variabelen doorslaggevend zijn.

2. EEN EMPIRISCHE TOETSING

2.1 Eerste benadering: de budgetenquête van 1978/1979

De voeding van verschillende sociale categorieën kan worden gevolgd vanaf de jaren 1950 aan de hand van kwantitatieve gegevens. Vele kwalitatieve aspecten (zoals het belang van de maaltijd, de bereidingswijze, de ruimte waar wordt gegeten etcetera) die sociale verschillen ook duidelijk kunnen aantonen, worden verwaarloosd. Daarvoor ontbreekt het bronnenmateriaal. Sociale categorieën komen aan bod in de naoorlogse gezinsbudgetonderzoeken. Deze van 1978-1979 is het best bruikbaar omdat zij niet alleen arbeiders en bedienden betreft (zoals in de enquêtes van 1948, 1961 en 1973 in beide laatste verschenen de niet-actieven en in 1973 ook landbouwers en handelaars), maar ook de categorieën vrije beroepen en werkgevers. De analyse van de voeding naar sociale categorie (in deze bron "sociale status" genoemd) begint dus vrij laat. De

budgetenquête verschaft enkel informatie over thuis geconsumeerde en gekochte voeding (dus niet over uitgaven in restaurants en het buitenland, noch over gekregen of zelf gewonnen voedsel).

Om verschillen in de samenstelling van de gezinnen uit te sluiten, vergelijk ik de uitgegeven sommen per verbruikseenheid (23). Niet-actieven en beoefenaars van vrije beroepen besteden het hoogste bedrag aan voeding, landbouwers en bedienden het laagste (24). De verschillen lopen sterk uit elkaar: zij liggen tussen 32.320 BEF per jaar en per verbruikseenheid voor landbouwers en 48.890 BEF voor niet-actieven (hetzij een verschil van bijna 50 procent). Onmiddellijk moet worden benadrukt dat landbouwers in hoge mate aan zelfvoorziening doen, wat uiteraard hun uitgaven drukt, terwijl het eveneens moet worden onderstreept dat niet-actieven weinig buitenshuis eten, wat hun uitgaven opkrikt. Per verbruikseenheid spenderen arbeiders en bedienden ongeveer evenveel aan hun voeding, handelaars en patroons geven iets meer uit (+5%) en vrije beroepen aanzienlijk meer (+13%). De 39.630 BEF van de arbeiders nemen een hap van 21 procent uit hun budget, maar de 44.670 BEF van de vrije beroepen vergen slechts 14 procent van hun budget (dat illustreert de consumptiewetten van Engel, in de veronderstelling dat het inkomen van beoefenaars van vrije beroepen hoger is dan dat van arbeiders).

Om deze vaststellingen meer reliëf te geven, kunnen de verschillen in de aard van de voeding worden bekeken. Tabel 1 gaat in op de geconsumeerde hoeveelheden voedsel per beroepscategorie, zoals geregistreerd door het budgetonderzoek van 1978-1979. Het betreft alleen aangekochte en thuis geconsumeerde voeding.

Tabel 1: Verbruik van enkele voedingsmiddelen (kilo of liter per jaar en per verbruikseenheid; bron: Gezinsbudgetonderzoek 1978-1979, dl.6: 15-22, 23-30).

	arbeiders	bedienden	niet-actieven	handelaars	vrije beroep	werkgevers
rundsvlees	19.4	16.1	23.7	21.6	16.2	18.7
varkenvlees	14.5	12.3	12.1	13.3	9.9	10.6
vleeswaren	30.1	25.6	29.7	29.1	24.8	24.0
gevogelte	15.5	15.0	17.3	12.4	11.1	14.5
wild	0.1	0.3	0.3	0.3	0.6	0.4
vis	9.1	10.2	11.0	10.9	12.3	11.3
kaas	10.3	15.1	13.8	11.1	15.0	11.7
brood	80.2	62.5	85.5	67.0	48.5	54.6
alcol.drank	17.0	25.2	20.4	20.6	47.7	16.7

De sterk divergerende uitgaven volgens beroepscategorie worden enigszins verklaard: arbeiders verbruiken relatief veel brood en "gewone" vleessoorten, terwijl beoefenaars

van vrije beroepen relatief veel wild en vis eten en behoorlijk wat alcohol drinken. De verschillen tussen deze beide categorieën lopen soms zeer hoog op (+180% voor alcohol, + 45% voor kaas, -40% voor brood en -32% voor varkensvlees). Zonder twijfel bestaan er aanzienlijke verschillen tussen het dagelijks menu van alle beroeps-categorieën: er is een "volkse keuken" (veel brood en vlees), een "burgerkeuken" (veel kaas en gevogelte) en een "luke keuken" (veel vis en wild). Kwantitatieve, monetaire verschillen gaan hand in hand met kwalitatieve verschillen.

Deze eerste kennismaking met consumptie van en uitgaven voor voeding volgens beroeps-categorie maakt het zinvol deze piste verder uit te diepen. Is zij echter de enige? Speelt de woonplaats, de gezinssamenstelling of het inkomensniveau niet een grotere rol dan het onderscheid naar sociale categorie? Uitgaven voor voeding per verbruikseenheid verschillen weinig naargelang van de woonplaats. Er zijn nagenoeg geen verschillen tussen Vlaanderen, Wallonië en het Brusselsse; in de grote agglomeraties wordt meer aan voeding uitgegeven dan in verstedelijkte agglomeraties of plattelandsgemeenten (25). Het al dan niet hebben van kinderen en het aantal kinderen speelt een niet te onderschatten rol bij de voedingsuitgaven per verbruikseenheid: gezinnen zonder kinderen geven het meeste geld aan voedsel en drank uit, gezinnen met vier of meer kinderen het minste (26). Gegevens over de voedingsuitgaven naargelang van de huwelijksduur leren dat jonggehuwden het minst aan voeding besteden en de ervaren huwelijkspartners het meest. De verschillen zijn echter niet groot (27). Inkomensverschillen spelen, eerder onverwacht, evenmin een belangrijke rol (28). Gezinnen met het laagste inkomen geven zo'n 42.500 BEF per verbruikseenheid uit, gezinnen met het hoogste inkomen besteden 38.100 BEF (Gezinsbudgetonderzoek 1978-1979, dl.5: 93-94, 107-108) (29). Variatiecoëfficiënten tonen aan welke van deze variabelen de sterkste verschillen laten zien (30). Het hebben van kinderen ($V=0.136$) en de "sociale status" ($V=0.125$) blijken de meest doorslaggevende factoren te zijn. Huwelijksduur ($V=0.072$), woonplaats ($V=0.074$) en inkomen ($V=0.070$) spelen een minder doorslaggevende rol. De sociale categorie is dus wel degelijk van belang bij het onderscheid op het vlak van de uitgaven voor voeding (31).

2.2 *Uitdieping van het onderzoek: het LEI-verbruikerspanel 1975-1991*

Het Landbouweconomisch Instituut onderzocht tussen 1975 en 1991 de voeding (prijs, hoeveelheid, buitenshuis eten) van circa 3000 representatieve Belgische gezinnen. Deze werden ingedeeld naar "sociale stand" (i.e. arbeiders, "gewone" bedienden, overheid, kaders, vrije beroepen, landbouwers, andere zelfstandigen, niet-actieven), inkomen, leeftijd en beroep van de echtgenote (i.e. arbeidsters, bedienden, zelfstandigen, andere beroepen en zonder beroep), woonplaats, urbanisatiegraad, aantal gezinsleden en de leeftijd van de kinderen. Er zijn meer variabelen dan bij het budgetonderzoek, terwijl niet gepubliceerde gegevens uit de computer kunnen worden aangesproken om de variabelen uit te diepen, wat de analyse in hoge mate verfijnt. Nochtans gaat de

indeling niet ver genoeg. Informatie over de voedselconsumptie van mannen en vrouwen wordt niet gegeven omdat de cijfers de totale gezinsconsumptie als uitgangspunt nemen. Verdeling van voedsel tussen de gezinsleden is nochtans ongelijk en het loont de moeite deze verschillen verder te onderzoeken: mannen zouden meer eten dan vrouwen (en bovendien vaak de keuze van gerechten bepalen, het aantal en de tijd van de maaltijden regelen etcetera) (Kerr & Charles, 1986: 116; Bourdieu, 1979: 211-214).

Niettemin verschaft het LEI-onderzoek unieke gegevens over de consumptie van tientallen voedingswaren, ingedeeld volgens verschillende variabelen. Het is onbegonnen werk alle voedingswaren te bespreken; het volstaat enkele betekenisvolle waren te selecteren, die "model" kunnen staan voor andere voedingswaren. Volgende tabel geeft de variatiecoëfficiënten van het verbruik van verschillende producten volgens de acht LEI-variabelen in 1983, wat moet duidelijk maken of de "sociale stand" ook hier nog een bijzondere rol speelt.

Tabel 2: Variatiecoëfficiënten van gekochte hoeveelheden voedingswaren volgens acht variabelen, 1983 (Verbruikerspanel, 1983: 6, 9-14, 61-65, 107-113 en 155-161) (*).

	vlees (totaal)	bereide schotels	aard- appels	asperges	kaas	boter	buitens- huis eten
provincie	0.13	0.36	0.19	0.77	0.12	0.64	0.31
woonzone	0.07	0.35	0.19	0.43	0.11	0.18	0.50
soc. stand	0.22	0.50	0.33	0.82	0.10	0.52	0.48
leeftijd hv.	0.20	0.22	0.33	0.57	0.20	0.51	0.06
beroep hv.	0.17	0.23	0.16	0.60	0.05	0.26	0.50
gezinsgr.	0.24	0.29	0.24	0.77	0.30	0.51	0.48
gezinscyc.	0.25	0.18	0.16	0.50	0.20	0.44	0.24
inkomen	0.15	0.14	0.24	0.50	0.06	0.30	0.42

(*) "Woonzone" betreft de verstedelijkingsgraad (4 categorieën), "leeftijd hv" betreft de leeftijd van de huisvrouw (4 categorieën), "beroep hv" betreft het beroep van de huisvrouw (4 categorieën), "gezinsgr" betreft het aantal gezinsleden (7 categorieën), "gezinscyc" betreft de leeftijd van de kinderen (5 categorieën), "inkomen" betreft het jaarlijks gezinsinkomen (13 categorieën).

Er bestaan sterke verschillen tussen de variatiecoëfficiënten van de variabelen voor elke besteding, maar toch blijkt dat variatiecoëfficiënten met betrekking tot de "sociale stand" doorgaans hoog scoren. Dit bevestigt de bevinding op basis van de gezinsuitgaven volgens de budgetenquête van 1978-79. In drie gevallen liggen zij het hoogste (bereide vleeschotels, aardappels en asperges) en in drie andere gevallen sluiten ze nauw aan bij de "koploper" (vlees, boter en buitenshuis eten). Slechts bij kaas is de spreiding rond het gemiddelde laag bij de indeling "sociale status". De andere

variabelen spelen nu en dan een dominante rol, maar zeker niet in dezelfde mate als de "sociale status". Zo scoort "provincie" hoog bij de consumptie van asperges, boter en bereide schotels, scoort "leeftijd huisvrouw" hoog bij de consumptie van aardappels, doet "gezinsgrootte" het goed bij het verbruik van vlees en buitenshuis eten, terwijl "gezinscyclus" (gemeten aan de hand van de leeftijd van de kinderen) een hoge coëfficiënt haalt bij de vleesconsumptie, en "inkomensklasse" dit doet bij het buitenshuis eten. Zou men een (kaduuk!) gemiddelde maken van alle variatiecoëfficiënten, dan scoort "sociale stand" het beste, gevolgd door "gezinsgrootte" en alle andere variabelen ver tot heel ver achter zich latend.

Het is opvallend dat de "inkomensklasse" doorgaans een ondergeschikte rol speelt (maar geen verwaarloosbare) (32). Dat laatste is relevant in het licht van niet geringe inkomensverschillen tussen gezinnen van arbeiders, bedienden, zelfstandigen en niet-actieven: het inkomen verklaart doorgaans in mindere mate de verschillen op het vlak van de voeding dan het behoren tot een sociale categorie (Fine, Heasman & Wright, 1996: 219). Dat betekent dat bij gelijk inkomen er andere voedingsgewoonten kunnen bestaan en vice versa.

Om definitief te kunnen besluiten dat sociale categorieën inderdaad een belangrijke rol spelen, moet de invloed van allerlei variabelen zoals gezinsgrootte, gezinscyclus, aantal kostwinners of leeftijd van de huisvrouw zo veel mogelijk worden uitgeschakeld: dat zijn variabelen die bij elke sociale groep kunnen spelen. Er moet worden gezorgd voor zo identiek mogelijke gezinnen in elke sociale categorie; zo de verschillen dan nog betekenis hebben, kan er ondubbelzinning sprake zijn van een belangrijke invloed van de "sociale stand" op het vlak van de voeding. Dankzij de bereidwilligheid van het LEI kon een uniform gezinstype uit de gegevensbank worden geselecteerd, dat bestaat uit één kostwinner, één niet-werkende echtgenote en tenminste één kind (33). Putten uit de gegevensbank laat bovendien toe de beroeps categorieën nauwkeuriger op te delen. Een nadcel is dat de zelfvoorziening buiten beschouwing blijft (34). Dit "standaardgezin" sluit evenwel niet alle variabelen uit, wat het geval is met de woonplaats, de leeftijd van de kinderen en het inkomen. Tabel 2 heeft getoond dat deze variabelen niet zo'n grote rol spelen en het is geen groot euvel ze thans niet "uit te vlakken".

Sociale verschillen op het vlak van de voeding zijn er niet minder betekenisvol op geworden. De consumptie van enkele vleessoorten illustreert dit (zie de bijlage). In 1983 bedraagt het verschil tussen hoogste en laagste vleesverbruik 23 percent en in 1991 bereikt dit verschil zelfs 30 percent (de variatiecoëfficiënt haalt respectievelijk 0.08 en 0.12). Dezelfde conclusie geldt ook afzonderlijke vleessoorten. Voor 1991 bijvoorbeeld haalt de variatiecoëfficiënt zeer hoge waarden voor kalfsvlees, gemengd vlees en een restgroep "ander vlees" (waarbij schapen- en paardvlees) (35). Dezelfde oefening voor andere producten leidt tot analoge vaststellingen: voor vis bijvoorbeeld bereikt de variatiecoëfficiënt 0.30 en voor asperges 0.51 (zie ook tabel 3). Dat alles wijst erop dat het behoren tot een bepaalde sociale categorie ("sociale stand" in de

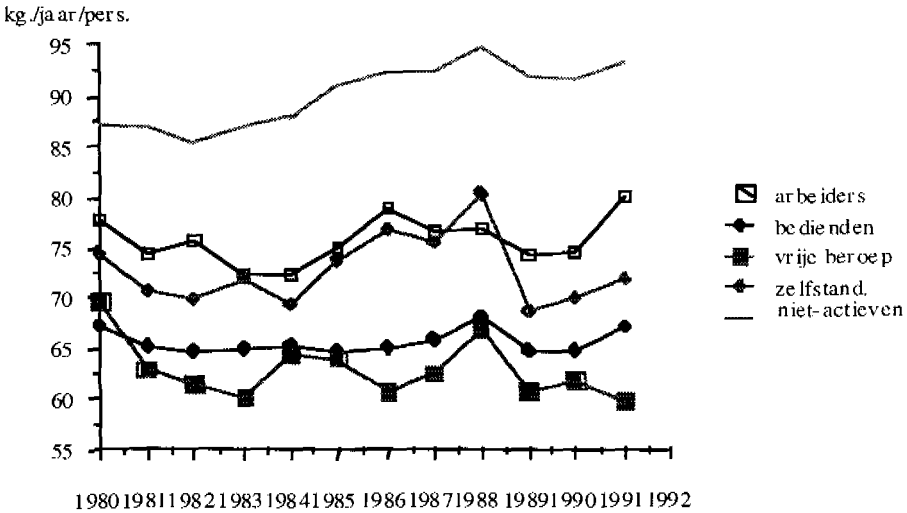
bron) inderdaad een rol van belang speelt die sterker is dan de gezinsgrootte, de gezinscyclus en het aantal kostwinners.

2.3 *Oud en nieuw sociaal onderscheid: vlees en restaurants*

Het hoge vleesverbruik van arbeidersgezinnen stamt uit de jaren 1960. Budgetenquêtes tussen 1920 en 1960 tonen dat arbeidersgezinnen een vleesverbruik hadden van circa 220 kilocalorieën per dag en per persoon, hetzij een vrij constante 8,5 percent van de totale calorie-opname (Scholliers, 1993: 101, 106 en 204). De reële prijs van vlees (zie noot 12) bedroeg 4 uur in de jaren 1950, 3,6 uur in de jaren 1960, maar slechts 3 uur tussen 1970 en 1975 en amper 2,3 uur na 1975 (36). Tussen 1970 en 1980 daalde de reële vleesprijs nog met een kwart, wat de grootste vermindering was van de eeuw. Dat ligt aan de basis van de sterke stijging van de vleesconsumptie van arbeidersgezinnen. De negentiende eeuwse wetmatigheid met betrekking tot de verhouding tussen sociale klassen en vleesverbruik gaat dus niet langer op (37). Deze prijsdaling deed niet alleen de vleesconsumptie van arbeidersgezinnen veranderen, maar ook deze van andere categorieën. Mensen die gewoon waren veel vlees te eten, vonden dit nu ongezond, te vetrijk, te ordinair en verkozen gelcidelijk duurere vleessoorten en vis te eten. Zij kochten minder traditionele vleessoorten (Scholliers, 1993: 253; Montanari, 1994: 184-6).

Grafiek 1 toont de evolutie van de totale vleesconsumptie voor verschillende sociale categorieën (inclusief gevogelte en fijne vleeswaren) per persoon. De gegevens houden rekening met gekochte hoeveelheden én zelfvoorziening maar, zoals bij de budgetenquête, niet met het verbruik buitenshuis (38). In het jaar 1980 is de vleesconsumptie van de arbeiders het hoogste met 78 kilo (de niet-actieven buiten beschouwing gelaten). Dan volgen de "andere zelfstandigen" (74 kilo), vrije beroepen (69 kilo) en bedienden (67 kilo). Het verschil tussen hoogste en laagste haalt 14 percent. In 1991 liggen de cijfers verder uit elkaar. Arbeiders hebben een vleesverbruik van 81 kilo; zij worden gevolgd door "andere zelfstandigen" (72 kilo), bedienden (66,5 kilo) en vrije beroepen (60 kilo). Het verschil tussen grootste en kleinste verbruik bereikt thans 26 percent (39). Arbeiders eten meer vlees in 1991 dan in 1980 (+2,2%), bedienden iets minder (-0,7%), maar "andere zelfstandigen" (-2,5%) en zeker de beoefenaars van vrije beroepen (-8%) verminderen hun verbruik gevoelig.

Grafiek 1: Consumptie van vlees door verschillende socio-professionele categorieën, 1980-1991 (in kilo per jaar en persoon) (Verbruikerspanel, 1980-1991).

Het beeld van divergerende vleesconsumptie wordt nog duidelijker wanneer de verschillende vleessoorten worden bekeken. Voor alle categorieën daalt de consumptie van runds- en varkensvlees tussen 1980/81 en 1990/91. Voor arbeiders en bedienden is die daling echter heel wat geringer dan voor andere categorieën. Verbruik van gemengde vleessoorten stijgt overal ongeveer evenveel (+5%), wat weinig verwondering wekt wegens de zeer heterogene samenstelling van deze subgroep (worst en gehakt, maar ook de duurder soorten voor barbecue). De consumptie van fijne vleeswaren en gevogelte is dan weer meer gestegen bij vrije beroepen en "andere zelfstandigen" dan bij arbeiders en bedienden. Kortom, meer nog dan in de jaren 1970 kenmerkt de vleesconsumptie van arbeidersgezinnen zich door een gevoelig hoger verbruik van runds- en vooral varkensvlees dan bij zelfstandigen. Nogmaals worden sterke verschillen (op basis van de "sociale stand") in de verf gezet. Bovendien lijkt er zich een verdeling af te tekenen tussen enerzijds de loonafhankelijken en anderzijds de zelfstandigen (onder meer te zien in de ontwikkeling bij het "proletarische" varkensvlees) (Verbruikerspanel, 1980, 1981, 1990 en 1991).

Niet alleen hebben deze categorieën verschillende uitgaven voor voeding en consumeren zij divergerende hoeveelheden voedsel, zij blijken tevens een verschillende kwaliteit te eten. De prijs per kilo van elke vleessoort verschilt naargelang van de categorie en men mag aannemen dat een hogere prijs op een betere kwaliteit wijst (hoewel ook de aard van de winkel een rol speelt). De niet-gepubliceerde cijfers van het LEI laten toe die uiteenlopende prijsklassen heel nauwkeurig te kennen, waarbij bovendien een belangrijk onderscheid kan worden gemaakt binnen de categorieën niet-

actieven en bedienden. In 1991 zitten gepensioneerden, arbeiders en gewone bedienden in dezelfde prijsklasse, terwijl kaders en vrije beroepen duurder vlees kopen maar werklozen zich de laagste kwaliteit van elke vleessoort aanschaffen (40). Er is een strikte en sensitieve sociale hiërarchie met betrekking tot de prijsklasse en de kwaliteit van het gekochte vlees (41).

Voedingshistorici wijzen op het belang van één type voedsel dat sociale verschillen zou karakteriseren. Lange tijd waren wit tarwebrood en vooral vlees de meter van armoede en rijkdom. Dat is vandaag in het Westen niet langer het geval. Mogelijk is zulke rol niet weggelegd voor één product maar voor een combinatie, met name het restaurantbezoek (42). Budgetenquêtes bevatten daarover gegevens die betrekking hebben op restaurants (het *fancy restaurant*), *snackbars* en *fast-food* ketens, maar niet op eten in werk- en schoolkantines. Voor de tweede wereldoorlog bezoeken arbeidersgezinnen vrijwel nooit een restaurant. In 1957 laten zij 165 BEF per gezin en per jaar in restaurants achter, terwijl gezinnen van kaderpersoneel zo'n 1470 BEF in restaurants uitgeven, of bijna negen keer meer (Scholliers, 1993: 227). De gezinsbudgetenquête van 1961 toont dat arbeidersgezinnen 300 BEF per jaar in restaurants besteden, bijna een verdubbeling t.o.v. 1957 (de enquête van 1961 bevat geen gegevens over zelfstandigen of kaders). De enquête van 1978-1979 bevestigt de stijgende trend van het eten in restaurants. Arbeiders en niet-actieven besteden circa 5000 BEF per gezin en per jaar, bedienden 11000 BEF, werkgevers en handelaars 12 à 13000 BEF en vrije beroepen niet minder dan 21900 BEF (Gezinsbudgetenquête 1978-1978, dl.1: 48 en dl.2: 86) (43). De "consumptiespanning" van de uitgaven voor buitenshuis eten, rekening houdend met alle categorieën, ligt zeer hoog ($V=0.631$). Deze informatie "corrigeert" de cijfers van tabel 1 (het is echter niet mogelijk de consumptie in restaurants in hoeveelheden voedsel te vertalen om de totale voedselconsumptie te kennen).

Het verbruikerspanel van het LEI verschaft gelijkaardige informatie, maar terwijl de budgetenquête de uitgaven in kantines van scholen en bedrijven uitsluit, neemt het LEI deze bedragen op. Dit maakt vergelijkingen met de enquête van 1978-1979 onmogelijk. Volgens het LEI eten landbouwers weinig buitenshuis, maar zij hebben hun jaarlijkse uitgave toch verdubbeld tussen 1983 en 1991. Dat laatste was ook het geval voor de niet-actieven. Arbeiders eten eveneens meer "buiten" en verhogen hun uitgaven met 150 procent. De bedienden zijn iets bescheidener geworden en hoewel zij nog behoorlijk veel geld in restaurants, *snackbars*, kantines en *fast food*-ketens besteden, doen zij hun uitgaven slechts met 85 procent stijgen. Fors toenemende bestedingen zijn er bij de vrije beroepen en vooral bij "andere zelfstandigen", die een klim van deze post kennen met respectievelijk 130 en 190 procent. Uitgaven voor buitenshuis eten liggen in 1991 iets verder uit elkaar dan in 1983: de variatiecoëfficiënt bedraagt 0.512 in 1983 tegen 0.545 in 1991. Er bestaat op dit vlak nog steeds een zeer grote kloof tussen de sociale categorieën, die bovendien is vergroot in het voorbije decennium (Verbruikerspanel, 1983: 6 en 1991: 6)

2.4 De laatste trap: klassen en hun voeding

Het is onderhand duidelijk geworden dat beroeps categorieën een rol van belang spelen (zie ook Crompton, 1993: 170, 185; Fine, Heasman & Wright, 1996: 224). Zo een definitie van klasse wordt gebruikt die is geïnspireerd door de *levensstijl*, kan het volstaan vast te stellen dat consumptieverschillen niet als gering of verwaarloosbaar kunnen worden afgedaan, om het bestaan van klassen te aanvaarden. Kunnen de verschillen tussen de beroeps categorieën ook worden ingepast in een marxistisch klassenconcept? Een klassiek-marxistische definitie kan luiden dat klassen sociale groepen zijn met tegengestelde belangen, volgend uit hun positie ten opzichte van productiemiddelen en -verhoudingen. Dat betekent niet dat er slechts twee, homogene klassen zouden bestaan. Binnen elke klasse zijn er fracties en lagen (industriële en financiële burgerij, vrije beroepen, *haute bourgeoisie* en kleine burgerij; zogenaamd niet-productieve en productieve loonafhankelijken, de *underclass*), die zich een verschillend en wisselend deel van de vruchten van de arbeid toeëigenen; en tussen beide grote klassen zijn er zogenaamde tussenliggende fracties (kaders, onderwijs, magistraten,...) (44). Dit is een bijzonder rudimentaire en hoofdzakelijk economische definitie van klassen, die geen rekening houdt met andere factoren, maar voorlopig volstaat ze om twee grote sociale klassen te onderscheiden (loonafhankelijken en zelfstandigen of, zo men wil, proletariaat en burgerij), met tussenliggende fracties (45).

Mogelijk beantwoordt tabel 3 de vraag naar de specifieke voeding naargelang van "marxistische" klassen. De tabel verschaft indexcijfers van de aankopen van enkele voedingsproducten en van de sommen besteed aan buitenshuis eten (dit laatste vervolledigd met het "aantal dagen volledige afwezigheid", of hoofdzakelijk vakantiedagen) in 1991, naargelang van de sociale categorie van het "standaardgezin" waarbij een aantal andere variabelen worden uitgevlakt. De tabel bevat gegevens over enkele vleessoorten, boter, een luxegroente (asperges, vers zowel als in blik en diepgevroren), kaas en fijne vleeswaren (beide zeer heterogeen van samenstelling), vis (hét succes van de jaren 1980) en aardappels, naast gegevens over voedselconsumptie buitenshuis.

Tabel 3: Aankopen van enkele voedingsproducten, het buitenshuis eten en de volledige dagen afwezigheid voor een standaardgezin, naar socio-professionele categorieën, 1991 (indexcijfers: arbeiders=100) (*).

	aard-appels	boter	kaas	asperges	vis	kalfsvlees	varkenvlees	gevogelte	vleeswaren	buitenshuis	dagen afwezig
arbeider	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
bediend.	90	100	108	122	110	101	79	98	85	158	115
overheid	101	96	115	200	114	112	73	106	77	150	240
kader	110	105	129	260	149	115	72	112	80	230	190
vrije ber.	102	150	140	150	182	215	68	105	95	133	187
andere zelfst.	80	102	133	215	178	120	66	115	77	115	184
werkloze	71	122	116	29	82	107	83	77	84	81	129
V =	0,14	0,17	0,12	0,51	0,30	0,33	0,15	0,12	0,10	0,35	0,31

(*) Landbouweconomisch instituut, ongepubliceerde cijfers.

Deze cijfers tonen geen eenduidig patroon. Het is immers niet zo dat loontrekkenden systematisch aan het ene uiterste en zelfstandigen aan het andere terug te vinden zijn. Aankopen van aardappels en gevogelte bijvoorbeeld, lopen vrij gelijk, terwijl aankopen van boter nauwelijks verschillen voor arbeiders, "gewone" bedienden, ambtenaren, kaders en "andere" zelfstandigen. Van enige impact van klassen op de consumptie van *deze* voedingswaren valt niet veel te merken. Deze producten maken deel uit van wat als "basisvoeding" kan worden omschreven. Sociaal onderscheid is daar van weinig of geen tel. Dat is niet nieuw. Al omstreeks 1850 waren de sociale verschillen met betrekking tot het verbruik van brood en aardappels, de toenmalige basisvoeding, niet zo groot (46).

Er is wél systematiek met betrekking tot de consumptie van kaas, asperges, vis, bepaalde vleessoorten, het buitenshuis eten en de dagen volledige afwezigheid, naargelang van de sociale klasse (in marxistische zin). Zulke voedingswaren en uitgaven staan model voor meer luxueuse bestedingen, waar traditioneel scherpe verschillen tot uiting komen. Deze systematiek betreft niet alleen de voeding van de arbeidersklasse aan het ene uiterste en de voeding van de vrije beroepen aan het andere: het is al voldoende gebleken dat beide (fracties van) klassen zich verschillend voeden. De systematiek reikt verder: er bestaat een duidelijk onderscheid tussen de consumptie van arbeiders en "gewone" bedienden enerzijds en vrije beroepen en "andere" zelfstandigen anderzijds, met andere woorden, tussen de consumptie van loontrekkenden en zelfstandigen. De uitgaven voor vis illustreren dit zeer duidelijk: werklozen, arbeiders, "gewone" bedienden en overheidspersoneel aan het ene einde, beoefenaars van vrije beroepen, kaders en "andere" zelfstandigen aan het andere.

Nochtans liggen de zaken niet altijd zo eenvoudig. Tussen de uitersten (loontrekkenden en zelfstandigen) nestelt zich een groep met wisselende samenstelling, bestaande uit ambtenaren en kaders (hetzij de "tussenliggende fracties" van loonafhankelijken met relatief hoge opleiding en inkomen en met een relatieve autonomie en/of gezag). Deze laatste groep lijkt nu eens aan te sluiten bij de groep van de zelfstandigen (zoals de

consumptie van asperges en het aantal afwezige dagen illustreren), vormt dan weer een groep op zich (zoals de aankopen van kalfs- en varkenvlees aantonen) en is dan weer in tweeën gesplitst, waarbij ambtenaren zich bij de loonafhankelijken en kaders zich bij de zelfstandigen scharen (zoals de visconsumptie toont). Een bijzondere groep wordt gevormd door de werklozen: hun aankopen liggen doorgaans lager dan deze van de arbeidersgezinnen. De afstand tussen deze groep en deze van de vrije beroepen, kaders of "andere" zelfstandigen is bijzonder groot.

Al deze cijfers laten niet toe zonder meer te besluiten dat sociale klassen, in een klassiek-marxistische zin, een specifieke voedingswijze hebben; deze gegevens laten echter nog minder toe de invloed van sociale klassen te verwaarlozen of zelfs te negeren. Er lijken me voldoende elementen te zijn om volgende hypothese te formuleren: de fundamentele scheidslijn op het vlak van de voedselconsumptie loopt gelijk met de positie ten opzichte van productiemiddelen: zelfstandigen en loontrekkenden voeden zich elk op een specifieke wijze, wat zich vooral uit in de consumptie van duurere voeding. Tussen beide voedingswijzen in, situeert zich de voeding van een heterogene groep van loonafhankelijken, met relatief hoog inkomen en enige mate van gezag en/of autonomie.

3. SMAAK VAN DE NOODZAAK TEGENOVER SMAAK VAN DE LUXE

Zulke hypothese steunt op economisch onderscheid. Het is echter al voldoende aangetoond dat het verkeerdt is zich tot een nauw "economisme", en dus determinisme, te beperken. Andere factoren zijn ook van tel, zoals "het culturele" (Crompton, 1993: 206). Marx had daar oog voor: verhoudingen van productie en reproductie bestrijken een ruim veld van de dagelijkse ervaring (47). *Klasse* gaat dus om meer dan enkel de positie ten opzichte van productiemiddelen; het gaat om sociale verhoudingen, economische macht, welzijn en aliënatie. E.O. Wright bouwt daarop verder: bepalend bij de omschrijving van een klasse zijn niet alleen de *material interests*, maar ook de *lived experiences* en de *collective capacity* (met andere woorden, sociale en politieke elementen) (Wright, 1989: 280-295). Het "economische" geeft echter wel de doorslag.

Dit is slechts één standpunt in een debat dat al erg lang wordt gevoerd. P. Bourdieu heeft een andere visie. Hij stelt dat er helemaal geen onderscheid is tussen economische, sociale of andere elementen bij de *vorming* van een klasse. Hij zondert een klasse af aan de hand van het concept *volume global du capital*, of het geheel van economische, culturele en sociale vermogens van een klasse of een fractie daarvan (Bourdieu, 1979: 128). Het economisch kapitaal heeft betrekking op inkomen en bezit, het cultureel kapitaal steunt op opleiding en interesses en het sociaal kapitaal betreft het geheel van maatschappelijke aspiraties, identiteit en afbakening; deze "kapitalen" zijn zeer nauw met elkaar verbonden in een niet-deterministische relatie (48). Het "economisme" is dus gereduceerd, maar verdwijnt niet (zoals in theorieën die *lifestyles* als basis nemen). Bourdieu's theorie wordt gevolgd door veel

auteurs die sociaal onderscheid op het vlak van (voedsel)consumptie onderzoeken (o.a. Lupton, 1996: 95-97, van Otterloo, 1990: 237-242). Zij die hem bekritisieren laten de eindconclusies intact en betreuren vooral de afwezigheid van symbolische betekenis van de voeding bij de arbeidersklasse en de overwaardering voor "ongekunstelde" voedingsgewoonten van arbeidersgezinnen (49).

Voor Bourdieu is er geen hiërarchie tussen deze "kapitalen", voor anderen (o.a. Wright) móet die er zijn: het "economische" is meer bepalend dan andere factoren, hoewel al deze factoren zeer moeilijk te scheiden zijn. Ik sluit me aan bij dit laatste standpunt, niet op basis van theoretische argumenten, maar op basis van hoger gedane vaststellingen: consumptiecijfers van de verschillende beroepscategorieën liggen sterk uit elkaar, waaruit blijkt dat sociale klassen een invloedrijke rol spelen. Het "materiële" (uitgaven voor voeding, de prijs van de voedingswaren, de gekochte hoeveelheden, maar ook de inkomsten en de werkinspanning) weegt daarbij zwaar door. Maar, zoals gezegd, is er meer aan de hand en mogen andere invloeden hoegenaamd niet worden geminimaliseerd. Bourdieu's *volume global du capital* is geschikt om voedingsgewoonten van klassen en hun fracties te helpen verklaren. Er lijkt me geen tegenstelling te zijn tussen het gebruik van dit concept enerzijds en het benadrukken van één factor (het "materiële") anderzijds.

Arbeiders, "gewone" bedienden en werklozen beschikken over een gering economisch kapitaal, waarmee bovendien nauwgezet moet worden omgesprongen wegens de fysiologische noden van de reproductie van de arbeidskracht. Dat heeft gevolgen voor de dagelijkse maaltijd. Arbeiders en "kleine" bedienden hechten belang aan een vol bord, stevige kost en voldoende drank (50). De evolutie van de vleesconsumptie tussen 1983 en 1991 (grafiek 1) getuigt daarvan. De "dwingelandij" van de calorische noden en het laag economisch kapitaal beletten dat arbeiders, werklozen en gewone bedienden "experimenteren" met hun voeding. Dat levert hen het verwijt op (kaderend in het *racisme de classe* van Bourdieu) conservatief en boertig te zijn. Deze klasse neemt natuurlijk wél "nieuwe" producten in haar voedingspatroon op (51), terwijl ze er andere laat vallen. Daarbij wordt haar voorkeur bepaald door traditie en een diepgewortelde vrees voor ontbering (van Otterloo, 1990: 241, Scholliers, 1993: 209). Ook maken calorische noden, naast elementair klassenverzet, arbeiders en bedienden vaak doof wanneer voedingspecialisten adviseren lichter, minder vetrijk, afwisselender en gezonder te eten (Bourdieu, 1979: 200; van Otterloo, 1990: 254-256).

Daarbij komt het eerder geringe culturele en sociale kapitaal: werklozen, arbeiders en gewone bedienden geven weinig om etiquette (zij eten luidruchtig, praten en lachen, gedragen zich "grof" aan tafel) en hechten weinig of geen belang aan culinaire modetrends, tenzij laatijdig, wat het *racisme de classe* alleen maar versterkt (Bourdieu, 1979: 200, 216-8). Dit eetgedrag leidt een hardnekkig leven (cf. Bourdieu's concept van *habitus*, de resultante van socialisatie en opvoeding), wat zou impliceren dat toenemend inkomen, sociale mobiliteit of andere factoren niet zonder meer de

voeding veranderen. Hier blijkt het belang van (geschiedkundige studie naar) voedingsgewoonten binnen één klasse (52).

Binnen deze klasse bestaat onderscheid tussen werklozen, arbeiders en bedienden, wat wordt geïllustreerd door *kleine* verschillen in het buitenshuis eten en het aantal volledige dagen afwezigheid (tabel 3). Allicht bestaat er eveneens onderscheid op het vlak van de voeding binnen de groep van arbeiders en deze van de bedienden, maar de beschikbare bronnen laten niet toe dit te controleren.

Zelfstandigen hebben zich al lang losgerukt van de calorische dwang. Vrije beroepen en werkgevers kunnen bijgevolg wél met hun voeding "experimenteren" en staan open voor calorie-arme, exotische en nieuwe gerechten. Daarom daalt hun vleesverbruik (grafiek 1) en stijgt hun consumptie van vis, vers fruit en bereide (*light*) schotels. Het economische, culturele en sociale kapitaal van deze klasse is doorgaans hoog. Zij is innoverend, valt voor de *nouvelle cuisine* en de *brasseries*, volgt de meesterkoks en Michelinsterren, pakt uit met wijnkennis en cultiveert de "goede smaak". Vrije beroepen en andere zelfstandigen eten bijzonder vaak in restaurants (tabel 3) en doen dat in stijgende mate; vrije beroepen drinken grote hoeveelheden alcoholische dranken (tabel 1). Precies zoals in de vorige eeuw, heeft dat te maken met preferenties, demonstratieve consumptie en het benadrukken van sociale grenzen (Finkelstein, 1989: 121-122). Bourdieu stelt deze eetwijze gelijk met de *goût du luxe*. Dat staat radicaal tegenover de *goût de nécessité* van de loontrekkenden (Bourdieu, 1979: 198).

Het cultureel en sociaal kapitaal van bepaalde zelfstandigen is soms relatief laag, wat kan leiden tot geringe interesse in culinaire vernieuwing en eerder conservatieve eetgewoonten die aansluiten bij deze van de loonafhankelijken (Bourdieu, 1979: 207). Het hoofdelijk verbruik van varkensvlees, vis en kaas door handelaars in 1978-79 is daarvan een illustratie (tabel 1). Dat belet niet dat de voeding van deze groep heel wat overeenkomsten toont met de voeding van de werkgevers, wat onder andere blijkt uit de uitgaven in restaurants.

De tussenliggende fracties tenslotte maken deel uit van de klasse van loonafhankelijken (overheidspersoneel, kaders) (53). Het economisch kapitaal van het overheidspersoneel is heterogeen, maar het cultureel en sociaal kapitaal zou daarentegen aanzienlijk zijn. Leraars en andere lesgevers bieden een mooi voorbeeld. Overheidspersoneel gaat bewust om met voedsel (bioteelt), waagt zich aan de exotische keuken (in restaurants en thuis) en lijkt gevoelig voor innovaties (zonder zelf innovator te zijn), maar toont soms nog zelfde voorkeuren als de bedienden en de arbeiders. Tabel 3 wijst bijvoorbeeld op geringe verschillen met betrekking tot het verbruik van boter, vis, rundsvlees en gevogelte.

Doorgaans hebben kaders een hoog economisch, cultureel en sociaal kapitaal en kunnen bijgevolg een voedingspatroon hebben dat aansluit bij dat van de vrije beroepen. Het zeer frequente buitenshuis eten -demonstratieve consumptie- en de vele

volledige dagen afwezigheid illustreren dat overvloedig. Nochtans leunt hun consumptie van kaas en gevogelte dichter aan bij dat van de arbeiders en de "gewone" bedienden dan bij dat van de vrije beroepen: dat kan het intermediaire karakter van deze fractie weerspiegelen.

4. BESLUITEND OVER KLASSEN EN HUN VOEDING: EEN ZAAK VAN "KAPITALEN"

Dit artikel ving aan met een literatuurverkenning omtrent voeding en sociaal onderscheid. Vrijwel alle auteurs gebruiken probleemloos *klassen* om verschillen tot circa 1950 te beschrijven én te verklaren. Na de tweede wereldoorlog ligt dat anders en de sensationele verbetering van de voeding deed velen besluiten dat regionale of leeftijdsverschillen de oude klassenverschillen hadden vervangen.

Cijfermatige (en al dan niet gepubliceerde) resultaten van enquêtes die naar het verbruik na 1950 peilen, werden gebruikt om deze laatste stelling te toetsen. Er werd niet vertrokken van één of andere definitie van klassen, maar de benadering was "open". De algemene conclusies die uit de cijfers kunnen worden gehaald, zijn niet nieuw: sociale klassen hebben belang wanneer verschillen op het vlak van de voeding worden bekeken en verklaard (o.m. Tomlinson & Warde, 1993, geciteerd bij Fine, Heasman & Wright, 1996: 218-220; Lupton, 1996: 25 en Wood, 1995: 66-69 met volgende observatie: "Class is thus an important differentiator when it comes to analysing food consumption"). Inkomen, gezinssamenstelling, woonplaats en andere variabelen verklaren deze verschillen in mindere mate: zoals in de negentiende eeuw, spelen de beroepscategorie en de sociale klasse (in een klassiek-marxistische definitie) een doorslaggevender rol. Ontkennen dat sociale klassen weinig of geen impact op de voeding hebben, is niet vol te houden. Het is de vraag of zulk besluit echter ook geldt zo andere bronnen worden aangesproken en, van cruciaal belang, zo andere consumptiegoederen en -diensten worden bekeken.

Omdat voeding heeft te maken met fysiologische en historisch-bepaalde noden, verbruiken arbeiders en sommige bedienden (magazijniers bijvoorbeeld) meer calorieën dan anderen. Samen met doorgaans bescheiden inkomens, belet dat hen met voeding te "experimenteren". Andere fracties en klassen doen dit wel, en de mate waarin zij dat doen heeft te maken met de socio-culturele betekenis die zij aan voeding (kunnen en willen) hechten. Samen met "economisch" kapitaal (inkomen, bezit, ...), blijken de concepten "sociaal" en "cultureel" kapitaal (opleiding, interesses, preferenties, identiteit,...) van klassen en hun fracties nuttig om klasseverschillen op het vlak van de voeding te helpen verklaren. De positie ten opzichte van productiemiddelen en -verhoudingen blijft mijns inziens echter de basis van het sociale onderscheid. Ik sluit daarmee aan bij R.Crompton, die een *soepel* klassenconcept voorstaat en het bijzonder lastig vindt economische, sociale en culturele factoren van elkaar te scheiden, maar niettemin besluit dat "...economic factors (...) still play a major part -indeed, *the*

major role in the structuring and persistence of systems of social inequality" (Crompton, 1993: 185).

Tenslotte, wat draagt onderzoek naar de consumptie van asperges, melk of worst bij tot de klassenanalyse? Het blijkt dat sociale klassen op verschillende wijzen eten en drinken. Dit heeft volgens mij een fundamentele betekenis, die een klasse helpt maken tot wat zij is. Het verschil heeft te maken met de positie ten opzichte van productiemiddelen en de daarmee verbonden én soms autonome sociale, culturele en historische ervaringen. Kijkt men dus naar de voedingsgewoonten, dan *ziet* men de sociale klassen en hun fracties. Deze stelling impliceert dat verder onderzoek (kwantitatief, maar zeker ook kwalitatief) naar het verbruik de theorie en de analyse van de klassen kan verfijnen.

BIJLAGE

Gekochte hoeveelheden vlees (runds-, varken-, kalfs-, gemengd en "ander" vlees) in kilo per jaar en per persoon van een "standaardgezin", 1983 en 1991 (54).

	1983	1991
arbeiders	39,8	39,1
"gewone" bedienden	39,1	37,3
overheidspersoneel	39,4	31,6
kader	36,6	33,3
vrije beroepen	33,8	33,1
andere zelfstandigen	35,1	37,1
gepensioneerden	44,2	45,3
werklozen	39,4	38,4
gemiddeld	38,6	38,5

VOETNOTEN

- (1) Met dank aan Jan De Proft (Landbouweconomisch Instituut) voor de gesprekken en het verschaffen van ongepubliceerd materiaal, aan Alain Meynen en Patricia Van den Eeckhout voor de stevige discussies en aan anonieme referenten van dit Tijdschrift voor de commentaar op een eerste versie.
- (2) "Klassenstructuur" is slechts één onderdeel van de klassenanalyse; andere elementen, die hier onbesproken blijven, zijn klassevorming, klasschewustzijn en klassenstrijd. De aandacht voor één, cruciale factor hoopt bij te dragen tot conceptuele duidelijkheid (cf. Wright, 1989: 271-272).

- (3) "Variabelen" krijgen doorgaans een autonome, gelijkwaardige rol toebedeeld, maar vaak zijn zij onderling "verbonden": er is een mate van correlatie tussen beroep, sekse, leeftijd, woonplaats en gezinssamenstelling (zie Bourdieu, 1979: 117).
- (4) Zie de "open-ended" aanpak bij Esping-Andersen, 1993: 2.
- (5) Zulke twijfel -of beter: reactie daartegen- vormde het uitgangspunt van Tomlinson & Warde, 1993, aangehaald in Fine, Heasman & Wright, 1996: 218-220.
- (6) Dat is ook de mening van Wood, 1995: 67, McKenzic, 1980: 99, Lupton, 1996: 25.
- (7) R. Crompton verwoordt dit treffend: "(...) social facts cannot be objectively located (...) that is, they are not simply 'out there' but are socially *constructed*" (Crompton, 1995: 44).
- (8) Deze stap wordt al te vaak overgeslagen (bv. door Tomlinson & Warde, 1993, die *class* gelijkschakelen met *occupation*), wat kan leiden tot verwarring.
- (9) Dit vergt een verregaande analyse van teksten en getuigenissen van tijdgenoten over leefwijzen en denkpatronen, naar het voorbeeld van Bourdieu, 1993.
- (10) Bijvoorbeeld Mennell, 1985: 1-19; van Otterloo, 1990: 24-26; Sandgruber, 1992: 148; Scholliers, 1993: 273-276; Jobse-van Putten, 1995: 27-30 en 47-49.
- (11) Zie de bundeling artikelen in Burnett & Oddy, 1994.
- (12) Bijvoorbeeld Burnett, 1989. Historici stellen het bestaan van klassen in de 19e en begin deze eeuw in vraag, waarbij zij vooral twijfelen aan het gewicht van klassen in de maatschappelijke ontwikkeling (rol van klassenstrijd, klassenbewustzijn, klassencultuur, ideologische constructie van "klasse"); zie Joyce, 1994: 329-342. Echter, zoals Joyce elders opmerkt (Joyce, 1995: 10-11), wordt de categorie sociale klasse nog altijd zeer vaak en onproblematisch gehanteerd. Niettemin is het debat gelanceerd en vele historici beschouwen "klasse" niet langer als een *gegeven*, maar als een te onderzoeken *constructie* van actoren (cf. Ceruti, 1995).
- (13) "Reële prijs" is de waarde van een goed of dienst, uitgedrukt in het loon van een ongeschoolde arbeider (vaak een metselaar); de eenheid van de reële prijs is de

arbeidstijd (Fourastié & Fourastié, 1977: 51-63). Zo kan worden berekend dat rond 1850 een ongeschoolde arbeider zeven uur moest werken om één kilo vlees te kopen, terwijl vandaag slechts twee uren volstaan.

- (14) Zeer sterk benadrukt in een Amerikaans voorbeeld : Lebergott, 1996: 77-83.
- (15) Zie daaromtrent Ross, 1987: 32-33, die vooral de uitbuiting van derde-wereldlanden sinds het begin van de 19e eeuw benadrukt; zie ook Aglietta, 1976: 131-6, die wijst op de organisatie en stabilisatie van de consumptie van de arbeidersklasse tijdens "fordistische" arbeidsverhoudingen.
- (16) Voor een illustratie van deze politiek in de jaren 1850, zie Delfosse, 1990. Zie ook het politieke debat in Nederland omtrent de "volksplot" bij van Otterloo, 1990: 50.
- (17) "Voedingssysteem" heeft betrekking op het geheel van zelfvoorziening, agro-industrie, internationale handel, transport, overheidsinterventie, distributie en consumptie van voedsel (cf. Fine, Heasman & Wright, 1996: 31-39).
- (18) Zie ook de overtuigde stellingnames bij Calvert (1982: 197): "Most important, (French workers) bought a range of food comparable with that bought by other social groups; in this respect the gap between rich and poor was especially narrow"; eveneens Jobse-van Putten (1995: 50): "De moderne welvaartsstaat (...) heeft de 'oude', traditionele sociaal-economische klassen tot nauwelijks meer bestaande collectiviteiten vervaagd". Vooral historici met oog voor de lange-termijn ontwikkeling en sociologen met oog voor de zeer korte termijn kleven deze visie aan, die de focus afleidt van de middellange termijn en recente ontwikkeling met historisch perspectief.
- (19) Voor alle duidelijkheid : Baudrillard bekritiseert dit standpunt.
- (20) Deze auteur gebruikt gegevens van laagste en hoogste inkomenscategoricën uit (historische) budgetonderzoeken, wat geenszins toelaat optimaal te vergelijken.
- (21) Deze stelling heeft een ideologisch sluitstuk: de massaconsumptie vormt de garantie voor de vlotte werking van de democratie ("la croissance, c'est l'abondance; l'abondance, c'est la démocratie" (Baudrillard, 1970: 62).
- (22) Voor een overzicht: Mennell, Murcott & Van Otterloo, 1992: 54-5. Empirische toetsingen : Bourdieu, 1979; Vincent, 1987: 318-320; Scholliers, 1993: 203-207 en 252-254.

- (23) De "verbruikseenheid" drukt de behoeften van een persoon van een gegeven leeftijd en geslacht uit in een bepaalde eenheid. Het Gezinsbudgetonderzoek stelt het verbruik van een man van 14 tot 60 jaar gelijk aan 1; het verbruik van kinderen tot 2 jaar is gelijk aan 0,2, dat van kinderen tussen 2 en 4 jaar bedraagt 0,3, etc.; het verbruik van een vrouw vanaf 14 jaar wordt gelijk gesteld met 0,8.
- (24) De jaarlijkse uitgaven per verbruikseenheid en het aandeel van de voeding in het totaal budget:
	BEF per jaar en per v.b.	procentueel aandeel op tot.
arbeiders	39.630	20,9
bedienden	38.930	15,9
niet-actieven	48.890	22,5
landbouwers	32.320	24,6
handelaars	41.380	20,7
werkgevers	41.600	18,6
vrije beroepen	44.670	14,3
- (bron : Gezinsbudgetonderzoek 1978-1979, dl.1: 25 en dl.2: 40).
- (25) Uitgaven voor voeding per verbruikseenheid: 41.500 BEF in grote steden, 38.540 BEF in verstedelijkte gemeenten en 37.770 BEF in plattelandsgemeenten (Gezinsbudgetonderzoek 1978-1979, dl.7: 183, 190). Deze verschillen hebben te maken met de verschillende mate van zelfvoorziening en vooral met de verschillende beroepsstructuur.
- (26) Uitgaven voor voeding per verbruikseenheid: 45.400 BEF voor gezinnen zonder kinderen, 41.080 BEF voor gezinnen met één kind, 37.280 BEF met twee kinderen, 35.800 BEF met drie kinderen en 31.770 BEF met vier of meer kinderen (Gezinsbudgetonderzoek 1978-1979, dl.7: 10, 25).
- (27) Uitgaven voor voeding per verbruikseenheid: 36.950 BEF voor een huwelijk van 0 tot 4 jaar, 38.615 BEF van 5 tot 14 jaar, 37.217 BEF van 15 tot 29 jaar en 43.050 BEF van meer dan 30 jaar (Gezinsbudgetonderzoek 1978-1978, dl.7: 163, 170).
- (28) Geringe verschillen werden eveneens in een Britse studie vastgesteld, Fine, Heasman & Wright, 1996: 225-227.
- (29) Dit verschil heeft onder meer te maken met de grote aanwezigheid van ("zelfvoorzienende") landbouwersgezinnen in de laagste inkomensgroep.
- (30) Deze coëfficiënt wordt berekend door de deling van de standaardafwijking door het gemiddelde. Hoe hoger de coëfficiënt, hoe meer de gekochte hoeveelheden

voedsel per variabele uit elkaar liggen en hoe signifikanter de desbetreffende variabele kan zijn.

- (31) Deze conclusie bevestigt buitenlands onderzoek; Vincent, 1987: 320.
- (32) Dat was al vastgesteld in Frankrijk in de vroege jaren 1970 (Baudrillard, 1970: 73) en in de Verenigde Staten in de jaren 1980 (Fine & Leopold, 1993 : 19). Als belangrijkste variabele bij de voedingskeuze in de VS werd de beschikbare tijd (om inkopen te doen, te koken en te eten) aangeduid.
- (33) Deze keuze levert statistisch significante resultaten; dat is niet het geval bij een verder gaande definiëring van een "standaardgezin" (bijvoorbeeld één kostwinner, één werkende vrouw en één jong kind). De LEI-statistieken verschaffen informatie over het aantal gezinsleden naargelang van de sociale "stand" van het gezinshoofd, waaruit blijkt dat de verschillen niet groot zijn tussen gezinnen van arbeiders (3,84 leden per gezin), bedienden (3,75), vrije beroepen (3,74) en "andere zelfstandigen" (3,48); landbouwers hebben grotere gezinnen (4,48), niet-actieven kleinere (2,32) (cijfers voor 1983).
- (34) Op basis van de gepubliceerde cijfers kan worden besloten dat de zelfvoorziening bij alle socio-professionele categorieën is toegenomen tussen 1983 en 1991, maar dat deze van arbeiders en "andere zelfstandigen" sterker steeg dan de zelfvoorziening bij bedienden en vrije beroepen.
- (35) Rundsvlees: $V = 0.229$, varkensvlees: $V = 0.205$, kalfsvlees: $V = 0.476$, gemengd vlees: $V = 0.333$, "ander vlees": $V = 0.436$, gevogelte: $V = 0.236$ en fijne vleeswaren: $V = 0.160$.
- (36) Ik gebruik gegevens van het officiële indexcijfer van kleinhandelsprijzen voor de periode na 1920 en vleesprijzen uit de Brusselse agglomeratie tussen 1900 en 1920; als "deflator" nam ik het loon van de ongeschoolde Brusselse metslaar-helper.
- (37) Zelfde vaststelling voor Groot-Brittannië (Fine, Heasman & Wright, 1996: 228). Voor de duidelijkheid : dit geldt enkel de geïndustrialiseerde wereld; in de meeste derde-wereldlanden gaat deze wetmatigheid nog altijd op, cf. bijvoorbeeld Pelto, 1987, voor Mexico.
- (38) Na overleg met J. De Proft werd besloten om de impact van de vaak sterk schommelende en geraamde jaarcijfers voor de zelfvoorziening te milderen via een driejaarlijks voortschrijdend gemiddelde. Cijfers voor landbouwers worden hier achterwege gelaten, omdat de zelfvoorziening daar het grootste is en

bijgevolg het minst betrouwbaar. "Zelfvoorziening" betreft niet alleen de voeding uit de eigen tuin, maar alle voeding die niet wordt gekocht; daarbij spelen transfers tussen gezinnen een rol.

- (39) Variatiecoëfficiënten, rekening houdend met alle categorieën, wijzen eveneens op een verbreding van de "consumptiespanning" in de jaren 1980 ($V= 0.10$ in 1980 en 0.17 in 1991).

- (40) De gemiddelde vleesprijs betaald door elke sociale klasse ziet er als volgt uit (ongewogen indexcijfers op basis van de prijs van zeven vleessoorten; de gemiddelde prijs voor arbeiders wordt gelijk gesteld met 100 in elk jaar):

	1975	1983	1991
arbeiders	100	100	100
bedienden	108	108	101
overheid	108	101	106
kaders	109	109	108
vrije beroepen	120	113	115
"andere" zelfstandigen	108	109	105
niet actieven	108	104	99
gepensioneerden	----	104	99
werklozen	----	99	89

- (41) Dat sluit aan bij de negentiende eeuwse prijsstructuur van het vlees, cf. Ross, 1987: 36-7; dat werd ook vastgesteld voor het huidige Nederland, Jobse-van Putten, 1995: 519.

- (42) Over het belang van buitenshuis eten en restaurantbezoek, zie: Finkelstein, 1989; Wood, 1995: 80-111.

- (43) Het betreft hier enkel de sommen voor occasioneel buitenshuis verbruik en niet de sommen die aan voeding worden besteed tijdens vakantie of uitstapjes.

- (44) Harnecker, *Concepts élémentaires*, p.199-225.

- (45) Deze "tussenliggende fracties" (loonafhankelijken met relatief hoog inkomen en enige mate van autonomie en/of gezag) hebben tot debatten en nieuwe naamgeving ("nieuwe kleinburgerij", "professional-managerial class") geleid. E.O. Wright benadrukt de dubbelzinnige en de intern-contradictorische positie van deze fracties (Wright, 1989: 44-51).

- (46) In 1850 bereikte de variatiecoëfficiënt voor brood 0.13 en voor aardappels 0.35 ; voor boter bedroeg die 0.67 en voor vlees 0.69 ; Scholliers, 1993: 58.

- (47) Leledakis (*Society*, p.9-10) citeert Marx en Engels uit *Die deutsche Ideologie* (1846): "The mode of production must not be considered simply as being the production of the physical existence of the individuals. Rather it is a defined form of activity of these individuals, a definite form of expressing their life, a definite mode of life on their part".
- (48) Zou het slechts toeval zijn dat Bourdieu zijn beschouwing over "kapitalen" laat aanvangen met *le capital économique*, of zou dit toch duiden op een mate van rangorde -hoe subtiel ook?
- (49) De kritiek is te lezen bij Wood (1995: 21-22), die niettemin in zijn besluit veel waardering heeft voor "linking (...) examination of food consumption at the level of both the individual and the group to wider social trends and patterns" (p.121).
- (50) Dat lijkt een constante sinds de tweede wereldoorlog, zie Verdonk, 1959: 6; Bourdieu, 1979: 199; van Otterloo, 1990: 238-239.
- (51) A. van Otterloo (1990: 240) pleitte al om een "tijdsdimensie van langere duur" in Bourdieu's dichotome typering van "luxe" en "noodzaak" aan te brengen, omdat wat vandaag "luxe" is, dat morgen niet meer hoeft te zijn.
- (52) Lupton (1996: 32-34) wijst op het haast onmerkbare doorgeven van preferenties, manieren en gedragingen door ouders aan hun kinderen, die dezelfde preferenties, manieren en gedragingen overnemen, aanpassen en op hun beurt weer kunnen doorgeven. Uiteraard geldt dit niet enkel voor de arbeidersklasse.
- (53) Bourdieu (1979: 203) trekt een scheidslijn tussen arbeiders en bedienden op het vlak van de voeding op basis van de Belgische cijfers kan de grens binnen de bediendengroep worden gelegd.
- (54) Landbouweconomisch Instituut, ongepubliceerde cijfers (zonder zelfvoorziening; zonder verbruik van gevogelte en fijne vleeswaren); het standaardgezin omvat één kostwinner, één (niet-werkende) echtgenote en tenminste één kind.

BIBLIOGRAFIE

- AGLIETTA, M. (1976), *Régulation et crises du capitalisme*, Parijs.
- BAUDRILLARD, J. (1970), *La société de consommation*, Parijs: Gallimard.
- BOURDIEU, P.(1979), *La distinction. Critique sociale du jugement*. Parijs: Minuit.
- BOURDIEU, P. (1993), *La misère du monde*. Parijs: Seuil.
- BOURRE, J.M. (1990), *La diététique du cerveau*. Parijs: Jacob.

- BURNETT, J. (1989), *Plenty and want. A social history of food in England from 1815 to the present*. Londen.
- BURNETT J.en D. ODDY (1994), *The origins and development of food policies in Europe*. Londen: Leicester University Press.
- CALVERT, P. (1982), *The concept of class. An historical introduction*. Londen: Hutchinson.
- CERUTI, S. (1995), 'La construction des catégories sociales', pp. 224-234, in: *Passés recomposés. Champs et chantiers de l'histoire* (série Autrement, nr.150-151).
- CROMPTON, R. (1993), *Class and stratification. An introduction to current debates*. Cambridge: Polity Press.
- CROMPTON, R. (1995), 'The development of the classical inheritance', pp. 43-55, in: JOYCE, P. (ed.), *Class*, Oxford: Oxford Univ. Press.
- DELFOSSÉ, P. (1990), 'Etat, crises alimentaires et modernisation de l'agriculture belge en Belgique (1853-1857)', *Revue du Nord*, pp.71-95.
- DEN HARTOG, C., J. HAUTVAST en A. DEN HARTOG (1978), *Nieuwe voedingsleer*. Utrecht/Antwerpen: Spectrum.
- ESPING-ANDERSEN, G. (1993), *Changing classes. Stratification and mobility in post-industrial societies*. Londen: Sage.
- FINE, B., M. HEASMAN en J. WRIGHT (1996), *Consumption in the age of affluence. The world of food*. Londen/New York: Routledge.
- FINE, B. en E. LEOPOLD (1993), *The world of consumption*. Londen: Routledge.
- FINKELSTEIN, J. (1989) *Dining out: a sociology of modern manners*. Londen: Polity Press.
- FLANDRIN, J.-L. en M. MONTANARI (1996), *Histoire de l'alimentation*. Parijs: Fayard.
- FOURASTIE, J. en J. FOURASTIE (1977), *Pouvoir d'achat, prix et salaires*. Parijs: Gallimard.
- Gezinsbudgetonderzoek 1978-1979* (1983-1984), Brussel: Nationaal Instituut voor de statistiek, 7 dln.
- GILLES, D. (1982), *La crise et les consommateurs*. Brussel: Crioc.
- HARNECKER, M. (1992), *Les concepts élémentaires du matérialisme historique*. Parijs/Brussel: L'Harmattan-Contradiction.
- JOBSE-VAN PUTTEN, J. (1995), *Eenvoudig maar voedzaam. Cultuurgeschiedenis van de dagelijkse maaltijd in Nederland*. Nijmegen: SUN.
- JOYCE, P., (1994), *Visions of people. Industrial England and the question of class, 1848-1914*. Cambridge: Cambridge University Press.
- JOYCE, P. (1995), *Class*. Oxford: Oxford University Press
- KERR M. en N. CHARLES (1986), 'Servers and providers: the distribution of food within the family', *The Sociological Review*, 34: 115-157.
- KUCZYNSKI, J. (1934), *Die Entwicklung der Lage der Arbeiterschaft in Europa und Amerika, 1870-1933*. Basel.
- LEBERGOTT, S. (1996), *Pursuing happiness. American consumers in the twentieth century*. Princeton: Princeton University Press.
- LELEDAKIS, K. (1995), *Society and psyche. Social theory and the unconscious dimension of the social*. Oxford: Berg.

- LUPTON, D. (1996), *Food, the body and the self*. Londen: Sage.
- MCKENZIE, J., (1980), 'Economic influences on food choice', pp.91-103, in: TURNER, M. (ed.), *Nutrition and lifestyles*. Londen: Applied Science Pub. Ltd.
- MENNELL, S. (1985), *All manners of food. Eating and taste in England and France from the middle ages to the present*. Oxford.
- MENNEL, S., A. MURCOTT en A. VAN OTTERLOO (1992), *The sociology of food: eating, diet and culture*. Londen: Sage.
- MONTANARI, M. (1994), *Honger en overvloed*, Amsterdam: Agon.
- NELSON, M. (1993), 'Social-class trends in British diet, 1860-1980', pp.101-120, in: GEISSLER, C. en D. ODDY (eds.), *Food, diet and economic change. Past and present*. Leicster: Leicester University Press.
- PELTO, G.H. (1987), 'Social class and diet in contemporary Mexico', pp.517-540, in: HARRIS, M. en E. ROSS (eds.), *Food and evolution*. Philadelphia: Temple Univ. Press.
- QUINTENS, L. (1985), 'Het verbruik van voeding en dranken door de Belgische gezinnen', *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, pp.157-172.
- ROSS, E.B. (1987), 'An overview of trends in dietary variation from hunter-gatherer to modern capitalist societies', pp.7-55, in: HARRIS, M. en E. ROSS (eds.), *Food and evolution*. Philadelphia: Temple University Press.
- SANDGRUBER, R. (1992), 'Nutrition in Austria in the industrial age', pp.146-167, in: TEUTEBERG, H.J. (ed.), *European food history. A research review*. Leicster: Leicester University Press.
- SCHOLLIERS, P. (1993), *Arm en rijk aan tafel. Tweehonderd jaar eetcultuur in België*. Berchem-Brussel: EPO-BRTN.
- SORCINELLI, P. (1996), 'L'alimentation et la santé', pp.809-822, in: FLANDRIN, J.-L. en M. Montanari (eds.), *Histoire de l'alimentation*. Parijs: Scuil.
- TOMLINSON, M. en A. WARDE (1993), 'Social class and change in eating habits', *British Food Journal*, 95: 3-10.
- TOURAINÉ, A. (1995), 'Sociology and the study of society', pp.83-89, in: JOYCE, P. (ed.), *Class*. Oxford: Oxford University Press.
- VANDENBROEKE, C. (1984), *Vlaamse koopkracht gisteren, vandaag en morgen*. Leuven: Kritak.
- VAN OTTERLOO, A.H. (1990), *Eten en eetlust in Nederland (1840-1990)*. Amsterdam: Bakker.
- Verbruikerspanel (1975-1991)*, Brussel: Landbouweconomisch Instituut.
- VERDONK, G. (1959), 'Le travailleur et son alimentation en collectivité', *L'alimentation des travailleurs*. Namen: Ministerie van Arbeid.
- VINCENT, G. (1987), 'Une histoire du secret?', pp.155-389, in: ARIES, Ph. e.a. (eds.), *Histoire de la vie privée. Tome 5. De la première guerre mondiale à nos jours*. Parijs.
- WOOD, R.C. (1995), *The sociology of the meal*. Edinburgh: Edinburgh Univ. Press.
- WRIGHT, E.O. (1989), *Classes*. Londen/New York: Verso.
- WRIGHT, E.O. (1989), *The debate on classes*. Londen/New York: Verso.